

יעקב ברנאי

שבתאות – היבטים היסטוריוגרפיים
קובץ מחקרים

הסדרה לחקר תולדות השבתאות וגלגוליה -
מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' יהודה ליבס
פרופ' יעקב ברנאי

יעקב ברנאי

שבתאות – היבטים היסטוריוגרפיים

קובץ מחקרים

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Jacob Barnai

Sabbatianism: Historiographic Perspectives

A Collection of Studies

עריכה לשונית: **אילנה שמיר**

עיצוב עטיפה: **אבי אלקיים**

הצילום על הכריכה: בית הכנסת החורבה בירושלים

תודה עמוקה ל**אליעזר טוטיאן** על הכנת המפתחות

הספר ראה אור בסיוע

רשות המחקר והחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה.

מסת"ב: 978-965-7773-11-6 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"א – 2020

© Copyright 2020 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

9 פתח דבר
13 מבוא: חקר השבתאות – עבר הווה ועתיד
	פרק א: לתולדות יחסם של חכמי ארץ ישראל לשבתאות
23 במאה השמונה-עשרה
	פרק ב: לתולדות השבתאות ומקומה בחיי היהודים
43 באימפריה העות'מאנית
	פרק ג: משיחיות נוצרית ואנוסי פורטוגל:
59 ראשית צמיחת השבתאות באיזמיר
	פרק ד: הפולמוס עמדתן-אייבשיץ
67 לאורה של ההיסטוריוגרפיה היהודית
	פרק ה: "והחורבן הזה בעצם נעלם": כמה בירורים היסטוריוגרפיים
151 בעקבות הופעת הספר "החורבה" ומחקרים נוספים
173 פרק ו: האימפקט של השבתאות על הזיכרון הקולקטיבי היהודי
199 פרק ז: יצחק בן-צבי וזלמן שז"ר בחקר השבתאות
237 פרק ח: הרצאות גרשם שלום
269 פרק ט: דמותו של נתן העזתי בתודעה ובהיסטוריוגרפיה היהודית
281 פרק י: איטליה כארץ מעבר לשבתאות

ביקורת ספרים

- 293 המשיחיות השבתאית
- 297 ר' משה חגיז והפולמוסים בנגד השבתאות
- 303 הזהות הנזילה: האנוסים והשבתאות
- 311 נשים בשבתאות
- 319 התפתותה של כת הדונמה

נספח:

- 327 מכתב מדומיין מר' חיים בנבנשתי לשבתי צבי
- 331 **מפתח העניינים**
- 337 **מפתח המקומות**
- 341 **מפתח השמות**

התמונות שבספר:

- עמ' 62, בית שבתי צבי באיזמיר – באדיבות Baris Teliman
- עמ' 64, בית הכנסת פורטוגל באיזמיר – צילם Selim Bonfil
- עמ' 169, בית הכנסת החורבה בירושלים – צילם יעקב סער

למרים באהבה ובתודה

פתח דבר

מ אז שהניח גרשם שלום את היסודות למחקר הביקורתי על השבתאות, זוכה הנושא לפריחה בארץ ובעולם וביתר שאת בשנים האחרונות. מראשית דרכי במחקרים ההיסטוריים ועם מפגשי הראשונים בשבתאות בהם, התעניינתי במיוחד במקומה ובהשפעתה של השבתאות על החברה היהודית בפזורותיה הרבות, מאז הופעתה על במת ההיסטוריה במאה השבע-עשרה ועד לימינו. הוברר לי במיוחד בשנים האחרונות עד כמה עמוקה הטראומה המשיחית הגדולה הזאת בתולדות ישראל בכללותן, ושחותמה ניכר בכל תחום על החברה היהודית והישראלית. בכך היא חורגת מהתחום הצר של השבתאות ומתפרשת לנושאים חברתיים ועכשוויים.

לפני עשרים שנה הופיע ספרי שבתאות – היבטים חברתיים (מרכז שז"ר, ירושלים תשס"א), ובו הצגתי את הגישה הרואה בשבתאות סוגיה המתחוללת בחברה היהודית בפזורותיה השונות, שיש לה זיקות גם לתמורות ההיסטוריות הכלליות בארצות המוסלמיות והנוצריות והיא איננה רק פרק במיסטיקה היהודית. מאז המשכתי לבדוק את היבטיה החברתיים השונים. כמי שתחום ההיסטוריוגרפיה היהודית נמנה אף הוא על תחומי מחקרי, הפנייתי את הזרקור גם להיסטוריוגרפיה על השבתאות. כבר בספרי הראשון על השבתאות, הקדשתי פרק ליחסה של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית לשבתאות, והנושא עדיין לא מוצה והוא ממשיך להעסיק את החברה האורתודוקסית עד היום.

ספר זה כולל בעיקרו מחקרים בהיסטוריוגרפיה של השבתאות שפורסמו בכתבי עת ובקבצים שונים. לאלו נוספו כמה מחקרים מוקדמים יותר שמצאתי לנכון לשוב ולהדפיסם בעדכונם המחקרי, לצד מחקרים שתורגמו משפות אחרות והן מופיעות פה לראשונה בלבוש עברי. כמו כן צורפו לקובץ כמה פרקים שטרם פורסמו המבוססים על הרצאות בכנסים וכמה ביקורות על ספרים ונספח בסוגיית השבתאות. הפרקים המוקדמים עודכנו ואלו שפורסמו בשנים האחרונות עודכנו קלות.

הספר מכיל עשרה פרקי מחקר, חמש ביקורות על ספרים העוסקים בשבתאות ונספח אחד. בפרק המבוא סקרתי את תולדות המחקר המודרני על

השבתאות וממנו ניתן ללמוד על התמורות שעבר. בשני הפרקים הראשונים הבאתי את שני המחקרים הראשונים שלי על השבתאות שבהם הופיעו לראשונה חכמי האימפריה העות'מאנית מן המאה השמונה-עשרה וזיקתם לשבתאות. הפרק השלישי הוא מאמר העוסק באנוסי פורטוגל באיזמיר והשבתאות, שגרסה שלו הופיעה גם בספרי על יהודי איזמיר (המראה של אירופה, כרמל תשע"ה).

הפרק הרביעי הוא מיוחד במינו: תוך כדי כתיבת ביוגרפיה על ההיסטוריון הישראלי, מורי פרופ' שמואל אטינגר, מצאתי בארכיונו עבודה סמינריונית מקפת שלו משנת 1950 על פולמוס הרבנים עמדן-אייבשיץ, בהזדרכת מורו פרופ' יצחק בער. פרסמתי אותה כאן בצירוף מבוא ועדכון ביבליוגרפי.

הפרקים הבאים, על בית הכנסת "החורבה", על האימפקט של השבתאות ומחקריהם של נשיאי ישראל יצחק בן-צבי וזלמן שז"ר, עוסקים במחקר ההיסטורי על השבתאות, בהיבטים פרטניים וכוללניים שלה ובעומק המשקעים שהותירה על היהודים לאורך הדורות, עד לימינו אלה.

בפרק השמיני הבאתי עוד גילוי מרתק שמצאתי בארכיון של הנשיא השלישי של מדינת ישראל, זלמן שז"ר, שבארכיון אגודת הסופרים "גנזים" והוא הרצאותיו של פרופ' גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים משנת 1960/1.

הפרק התשיעי עוסק בדמותו של נתן העזתי כפי שהיא משתקפת בהיסטוריוגרפיה עליו, גם זו הקדם-ביקורתית.

הפרק האחרון מצביע על חשיבותם של היבטים גיאוגרפיים בהיסטוריה, מנקודת המבט של איטליה כארץ מעבר לשבתאות.

חמש ביקורות הספרים שכתבתי במרוצת השנים מצביעים על עושר ספרותי המחקר של טובי החוקרים על השבתאות כדור האחרון.

בסיום הספר מובא נספח אנקדוטי ובו מכתב מדומיין שכתב ר' חיים בנבנשתי, רבה של איזמיר בתקופת שבתי צבי, לשבתי צבי, שהופיע בגרמנית בקובץ ובו מכתבים מדומיינים של גיבורי תקופות שונות לאורך ההיסטוריה היהודית.

במשך עשרות שנות מחקרתי על השבתאות זכיתי ללמוד מגדולי החוקרים בנושא ובראשם גרשם שלום וישעיה תשבי ומורים ועמיתים רבים בארץ וברחבי העולם ולכולם נתונה תודתי העמוקה.

פרקי הספר עברו עריכה בידי ד"ר אילנה שמיר. תודתי נתונה לה על עבודתה המקצועית והמסורה. האוניברסיטה שלי, אוניברסיטת חיפה, סייעה בידי כתמיד בנדיבות בהכנת הספר לדפוס, באמצעות רשות המחקר והחוג לתולדות עם

פתח דבר

ישראל. הערכתי ותודתי נתונה לה על כך. לסיום: תודה עמוקה להוצאת אדרא והעומד בראשה, חברי הוועיק פרופ' אבי אלקיים, חוקר מובהק של השבתאות, שיזם ונטל על עצמו את המשימה להוציא לאור את מאמריי הפזורים לאורך כ־45 שנה.

יעקב ברנאי

בין כסה לעשור תשפ"א, ספטמבר 2020

חקר השבתאות – עבר הווה ועתיד

המונח "היסטוריוגרפיה" הוא לא רק, כתרגומו הלשוני, כתיבת היסטוריה, אלא התפתח בעיקר בדורות האחרונים לענף מחקרי בפני עצמו, כלומר: היסטוריה של כתיבת ההיסטוריה (כמו גם בכתיבת ההיסטוריה של מדעים אחרים). תחום זה התרחב מאוד בעידן הפוסטמודרני, כשהרלטיביזם של עובדות ופרשנותן נישאו על נס. בעקבות זאת התמלאו מדפי הספרים וכתבי העת במאמרים ובספרים רבים על חקר ההיסטוריה, וגם אני נמנה עמם. היטיב לתאר את הבעייתיות של סוגה זו בחקר ההיסטוריה יוסף חיים ירושלמי בסוף ספרו הפסימי זכור, והגם שעסק בהיסטוריה היהודית, דבריו מתאימים לכתיבת היסטוריה אוניברסלית. וכך כתב:

הדגשתי שההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית לא תמלא לעולם את מקומו של הזיכרון היהודי. אך אני משוכנע באותה מידה, שההיסטוריוגרפיה שאינה מבקשת שיזכרו אותה, עלולה ליהפך לגידול חורג. אשר למבול המונוגרפיות והספרים העוברים על שולחני כל שנה, תכופות אני תוהה למה בחר חוקר מסויים בנושא המיוחד הזה, שהרי באותם כלים לשוניים ומתודולוגיים יכול היה לפנות גם אל נושא אחר. כשאני שומע שמלומד צעיר ומבטיח "לא פירסם מספיק", משהו בתוך-תוכי מתקומם. המפעל כאילו מחולל את עצמו, ורדיפת הידע קיבלה צביון פאוסטי. סיפורו של חורחה לואיס בורחס [Borges], "פּוֹנְס הַזְכָּרָן" [Funes el memorioso], מעסיק את מחשבותי ללא-הרף, בעיקר בגלל מה שמשתמע ממנו מבלי שבורחס התכוון אליו (הוא כינה את הסיפור "מטאפורה של נודי-שינה"): כאילו היה זה משל דמוני להתפתחות פוטנציאלית של ההיסטוריוגרפיה המודרנית בכללה. גיבור הסיפור הוא אֵרְנָאוּ פּוֹנְס איש-אורגוואי, אשר

בעקבות נפילה מסוסו בהיותו בן תשע-עשרה מצא ששוב אין הוא יכול לשכוח דבר. הוא אומר לבורחס "לי לבדי יש יותר זכרונות, ממה שהיו לכל בני-האדם שחיו מאז ומעולם". ואלה דברי בורחס עצמו.

אנו מסוגלים להבחין במבט אחד בשלוש כוסות של השולחן; פונס היה מבחין בכל גבעול, צרור וגרגר שיש באשכול-ענבים אחד. הוא זכר את צורתם של הענבים הדרומיים בשחר יום השלושים באפריל שנת 1882 ויכול היה להשוותם בזכרוננו עם פיתולי מסגרת-הקישוט על כריכת-עור של ספר שאותו ראה פעם אחת בלבד, ועם קווי הקצף שהעלה משוט בנהר ריו נָגְרו ערב הקרב של קבראצ'ו'...

ואכן, פונס זכר לא רק כל עלה על כל עץ בכל יער, אלא את כל הפעמים השונות שראה אותם או העלה אותם בדמיונו. הוא החליט לצמצם את כל חוויותיו בעבר לכדי שבעים אלף זכרונות ולמספר אותם. אך שני דברים הרתיעוהו: הוא חשש שלביצוע התכנית לא יהיה סוף, ושלא תהיה בה תועלת, הוא חשב שעד שעת מותו לא יספיק למיין אף את זכרונות ילדותו כולם... צלו של פונס בעל-הזיכרון מרחף מעל כולנו. כיום, במידה הולכת-וגוברת, אך ההיסטוריוגרפיה נעשית לנושא של מחקר היסטורי. בדרך תהפוכות, גם אני תרמתי כאן למחקר מסוג זה. יש להניח שביום מן הימים עשויה להיכתב גם היסטוריה של ההיסטוריה של ההיסטוריוגרפיה, ואחר-כך ההיסטוריה של זו, וכך הלאה במעגלים הולכים ונמשכים. והדבר יכול אולי להוציאנו מדעתנו.¹

השבתאות, היא סוגיה שאני חוקר את היבטיה החברתיים² ובעקבות כך מנסה גם להתעמק בהיסטוריוגרפיה – בתולדות המחקר שלה ועליה, במשמעויות ההיסטוריות שלה ובהשפעתן על התודעה הקולקטיבית היהודית מאז הופעת השבתאות במאה השבע-עשרה ועד לימינו.

1 יוסף חיים ירושלמי, זכור (תרגום: שמואל שביב), תל אביב תשמ"ח, עמ' 130-131.
 2 יעקב ברנאי, שבתאות – היבטים חברתיים, ירושלים 2000. סקירה חשובה לחקר השבתאות פרסמה חביבה פדיה באחרית הדבר למהדורה העברית של גרשם שלום, זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית, תל אביב 2016, עמ' 422-428.

חקר השבתאות רב־פנים הוא ובעיות המפתח העיקריות המעסיקות את החוקרים והמתעניינים הן:

- (א) חקר המקורות והמתודות של התופעה. האם רק עוד פרק בתולדות הדת היהודית, הקבלה והתיאולוגיה, או פרק נוסף בהיסטוריה היהודית החברתית.
- (ב) סיפור המעשה והיקפו מבחינות גיאוגרפית וחברתית, יצירותיה הספרותיים בתחומי יצירה מגוונים, רציפותה וספיחיה של השבתאות.
- (ג) הגדרת השבתאות והשבתאים.
- (ד) גיבורי הפרשה.
- (ה) טראומת המרת שבתי צבי וחסידיו והשלכותיה על תולדות ישראל בעת החדשה.
- (ו) השבתאות, זיקתה וקשריה עם האיסלאם והנצרות.

כפי שכתב יוסף דן, עד השנים האחרונות נעשה רוב המחקר על השבתאות בהשראתו של גרשם שלום, על ידי חוקרים שהשתייכו ל"לטיפונדיה של חוקרי הקבלה, אולם כתוצאה מכך נתמעטה דמותה של תנועה זו בכתיבה של ההיסטוריונים"³. דבר זה השתנה בשנים האחרונות והתרבו המחקרים הנכתבים גם בידי היסטוריונים. הסוגיה המתודולוגית הזאת של המחקר קשורה להיבטים רחבים יותר של הזיקה בין חקר ההיסטוריה החברתית וחקר היצירה הספרותית והתיאולוגית בכללותם.

בשנת 1969, כשהשפעת ספרו הגדול של שלום על שבתי צבי הגיעה לשיאה, ומחקריו על הקבלה הפכו אותה ליסוד דומיננטי בתולדות ישראל בכלל, שני היסטוריונים של עם ישראל – בן הדור השני של היסטוריוני האוניברסיטה העברית בירושלים שמואל אטינגר ומורו בן הדור הראשון יצחק בער, החליפו ביניהם דברים על כך. וכך רשם אטינגר לעצמו לקראת שיחתו עם בער:

1. הוא [שלום] אינו מבין את הבעיות החברתיות כלל, כי איננו יודע היסטוריה יהודית. הוא חושב שהמשיחיות היהודית, כמו זו של הנוצרים, היא געגוע עבדים, עניים שבעניים לשלוח אלוהית. ואילו המשיחיות היהודית היא

3 יוסף דן, 'ר' ישראל מרוז'ין – בין צדיק הדור לצדיק האמת – על הספר דרך המלכות מאת דוד אסף, מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 301.

- שאיפה של האומה לגאולה מדינית, בתקופת היווצרות מדינות לאומיות במקומות ההמצאות של היהודים. לכן דוקא העשירים תומכים בזה יותר.
2. אין זה נכון כי במאה ה-17 הקבלה היתה החלק החי שביהדות. מבחינת יצירת השיטה הרי במאה ה-17 לא חדשה כלום בקבלה כשם שלא יצרה בתורה הרציונליסטית ואילו המאה ה-16 היא לא רק מאת מקובלי צפת, אלא גם המאה של השולחן ערוך, תקנון הארגון של היהדות ושל הקהילה היהודית.
3. קבלת האר"י איננה מובנת יותר ואינה נפוצה יותר בקרב המוני היהודים מאשר הפלפול או תקנות שולחן ערוך. הנסיון של השבתאות לפגוע בסדר המסורתי של החיים היהודיים איננה פרי של תקוות המשיחיות של היהודים בתקופה שלפני הופעת שבת צבי, אלא פרי של ניווני התנועה נסיון להמשיך בדרך פרדוכסית בקיום גרורים עלובים, שנתקו עצמם מגוף היהדות, דוקא מפני שנתקו עצמם ממסורת יהודית ומשולחן ערוך. לא לחנם כל זעם הרבנים אחרי תנ"ו מכוונים נגד הקבלה בכללה.
4. טעות יסודית היא להעמיד את תורת הסוד בנגוד לפילוסופיה הרציונליסטית היהודית. היא עומדת בנגד למסורת היהודית שהיא, אולי בניגוד לעמים אחרים, רציונליסטית בעיקרה. ותשובת בער על גבי גלויית דואר הייתה:
- דיברת על האיש ש"עיקם" את כל ההיסטוריה היהודית. אבל הטענה חוזרת ונופלת עלינו, שאיננו יודעים משהו כנגדו. נקווה לראות בקרוב את ספרך הנדפס או לכה"פ בכתב יד המוכן ברובו לדפוס.

בידידות רבה ושלמה ותודה מקרב לב.

שלך

יצחק בער.⁴

שלום, כפי שהיטיב להעיר לאחרונה יוסי מאל, הלך כמו חברו ולטר בנימין בדרך התמקדות בתורות אוטוריות למיניהן שנראו על פניהן ריאקציוניות, אך למעשה הוליכו מהפכות גדולות. "הוא לא רק גילה מחדש את הקבלה והפך אותה מתורה מיסטית ואוטורית לתורה עיקרית בהיסטוריה היהודית, אלא גם זיהה וחשף את הדינמיקה הריאקציונית-מהפכנית בתורות ובמעשים של

4 ארכיון אטינגר, הספרייה הלאומית בירושלים. יעקב ברנאי, שמואל אטינגר, ירושלים תשע"ב, עמ' 221-222.

רדיקלים דתיים מסוגם של שבתי צבי ויעקב פרנק ואצל החוקרים והסופרים הרומנטיים שעסקו בהם – פריץ באדר, פריץ מוליטור ואחרים.⁵ לרשות חוקרי השבתאות מבחר גדול ומגוון מאוד של מקורות תיאולוגיים והיסטוריים. ובעוד שמבחר המקורות שעמד לרשות חוקרי המאה התשע-עשרה היה עדיין מוגבל ומצומצם, הרי במאה העשרים, בעיקר בזכות מחקריו של גרשם שלום וספרו הגדול על שבתי צבי, נתגלו מקורות רבים שהולכים ונחשפים ובעיקר נחקרים עד לימינו אלה. מכיוון שהשבתאות השתרעה על פני ארצות רבות, בעצם בכל קהילות ישראל וגם הנוצרים והמוסלמים גילו בה עניין, הרי בידינו מגוון של מקורות יהודיים, נוצריים אירופיים ומוסלמים מהאימפריה העות'מאנית ומארצות מוסלמיות (כגון: תימן וארצות צפון אפריקה).

הכתיבה ההיסטורית והתיאולוגיה השבתאית (עדיין לא הכתיבה המדעית) על השבתאות, החלה עוד בזמן הופעת שבתי צבי כמשיח בשנים 1665-1666 ונמשכה אחרי המרתו, לאורך כל המאה השמונה-עשרה, על ידי שבתאים (שהמירו או שנשארו ביהדותם) ומתנגדיהם, וגם על ידי נוצרים ומוסלמים. הייתה זו כתיבה היסטוריוגרפית מגוונת ברוח תקופתה והיא כללה כרוניקות, קטעי תיאולוגיה, איגרות עם קטעי קישור וכתבי פולמוס כנגד השבתאות. המחקר המקיף הביקורתי המודרני הראשון (על פגמיו האפולוגטיים) על השבתאות, החורג מתיאור גרידא ומנסה להכניס את התופעה השבתאית לקונטקסט ההיסטורי שלה, נכתב בידי גדול ההיסטוריונים היהודיים במאה התשע-עשרה, היינריך גרץ (1817-1891). תרומתו להנחת היסודות לחקר השבתאות ולמקורותיה היא עצומה. כהיסטוריון שכתב בתקופת השכלה וצמיחת הזרמים המודרניים ביהדות, האמנציפציה והאנטישמיות, הוא ראה בשבתאות תופעה שלילית ביותר, כפי שראה באופן שלילי את הזרמים הלא-רציונליים ביהדות. בשיטתו, נהג להשוות את שתי הגישות הללו – הרציונלית והלא-רציונליסטית ביהדות; הוא השווה את שבתי צבי לבן דורו ברוך שפינוזה באומרו: "התבונה המגולמת כביכול ביהודי אחד והסכלות המוטבעת באחר".⁶

שני ההיסטוריונים הבולטים באימפריה העות'מאנית ובטורקיה המודרנית, שלמה רוזאניס (1862-1939) ואברהם גלנטי (1883-1959), והיסטוריונים נוספים

5 יוסי מאל, מעבר לתבונה, ירושלים תש"ף, עמ' 10.

6 Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, Vol. 10, Leipzig 1853, p. 152

כגון: אברהם דאנון ורפאל יצחק מולכו, הקדישו אף הם לשבתאות מקום נכבד בכתיבתם והוסיפו מקורות חדשים וחשובים: יהודיים, ארמניים וטורקיים ומקורות מכת הדונמה. אף הם הלכו בעקבות גרץ ורעיונות ההשכלה ושללו תנועות מיסטיות ובתוכם את השבתאות, שראו בה אם כל חטאת. רוזאניס למשל כתב על השבתאות: "כל היהודים בתוגרמה נוכחו לדעת עד כמה היו קלי הדעת להתהולל בחזיונות שווא, למשיח זר מעשיהם אשר נתונים לחרפה בעיני כל עמי הקדם".⁷

מפנה דרמטי התחולל בחקר השבתאות בעקבות הופעת הציונות על במת ההיסטוריה. חוקרים ציוניים, והחלוצים ביניהם היו הסופר וההוגה ש"י איש הורוביץ,⁸ ושני נשיאי מדינת ישראל בעתיד יצחק בן-צבי וזלמן רובשוב-שו"ר,⁹ גילו עניין מחקרי בשבתאות מתוך אהדה ולא מתוך התנגדות, כקודמיהם במאה התשע-עשרה. זלמן שו"ר הוא זה שהכניס בברלין, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, את גרשם שלום לתחום מחקר השבתאות ופתח בפניו את הנושא. שלום אכן הגדיל עשות בחקר השבתאות יותר מכל קודמיו, ואין לתאר את תחום המחקר הזה בלעדי מחקריו. הוא העמיד את סוגיית השבתאות כמוקד להבנת ההיסטוריה היהודית בסוף ימי הביניים ובעת החדשה. רוחו של שלום, אישיותו וכתביו המחקריים ממשיכים לרחף על חקר המיסטיקה היהודית והשבתאות עד היום הזה, למרות שהלך לעולמו כבר לפני כמעט ארבעים שנה.¹⁰ ספרו הגדול של שלום, **שבתי צבי והתנועה השבתאית בימיו**, שהופיע לראשונה בעברית בשנת 1957,¹¹ זכה עד כה למהדורות מתורגמות באנגלית, צרפתית, גרמנית, ספרדית ופינית. ביניהן יש לציין את המהדורה באנגלית שהיא מהדורה מעודכנת ומשופרת של הספר¹² שהופיעה עוד בימי חייו של שלום. למהדורה האנגלית

7 שלמה רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 93;

Abraham Galanté, *Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi*, Istanbul, 1935

8 מירב ראובני, "עברי בברלין: ש"י איש הורוביץ, תודעה היסטורית ותחיית השפה העברית", ציון פג (תשע"ח), עמ' 97-102.

9 בספר זה המאמר: יצחק בן-צבי וזלמן שו"ר בחקר השבתאות, עמ' 199.

10 Shaul Magid, *The King is dead (and has been for Three Dead's)*, long live the king:

Contemporary kabbalah and Scholem's Shadow, *Jewish Quarterly Review* 102

(2012); דוד ביאל, **גרשם שלום**, ירושלים תש"ף, עמ' 104-148; עפרי אילני,

"רודפי שלום", **מוסף הארץ** 29.11.2019, עמ' 42; משה אידל, **קבלה היבטים חדשים**, ירושלים

ותל-אביב 1993, עמ' 29 והערה 79.

11 גרשם שלום, **שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו**, תל אביב תשי"ז.

12 המהדורות המתורגמות מצויות בספריית שלום שבספרייה הלאומית בירושלים. המהדורה

האנגלית: Gershom Scholem, *Sabbatai Zevi, The Mystical Messiah*, Princeton, 1973

היו הדים רחבים בעולם כולו והיא זכתה למהדורה חדשה (בשנת 2016), ובה מבוא ביבליוגרפי משל יעקב דווייק.¹³

לספרו של שלום בעברית קדם בעשרים שנה מאמרו המכונן "מצווה הבאה בעבירה"¹⁴ ובו העמיד לראשונה את אחת התזות המרכזיות שלו בחקר השבתאות, על היותה מבשרת המפנה ביהדות בין העולם הדתי-המסורתי לעולם המודרני-החילוני. לתזה זו הצטרפה במחקריו התזה השנייה, שהשבתאות התפרצה במאה השבע-עשרה בהשפעת קבלת האר"י הצפתית מן המאה השש-עשרה, וזו האחרונה התפתחה כתגובה לגירוש ספרד (1492). התזות של שלום בחקר השבתאות (והקבלה בכלל) שלטו ובחלקן עדיין שולטות בכיפה כמה עשרות בשנים, רק מעטים הסתייגו מהן בחייו,¹⁵ ואחרי מותו התרכו מעט מבקריו.¹⁶ אך בעקבות ספרו הייתה ממש התפרצות של גילוי מקורות ומחקרים חדשים על השבתאות, והללו נמשכים מאז ועד היום.

אזכיר כמה מהחוקרים וכיווני המחקר הללו: השנתון ספונות הקדיש כרכים שלמים לחקר השבתאות.¹⁷ כמה מתלמידיו ועמיתיו הבולטים של שלום פרסמו מחקרים על הנושא: ישעיהו תשבי (במחקריו על מקורות ספרותיים ואיגרות שבתאיות),¹⁸ צבי ורבלובסקי (שעל אף הביקורת שהטיח בספרו של שלום על שבת צבי, היה זה שתרגמו לאנגלית),¹⁹ יעקב כ"ץ,²⁰ שמואל ורסס²¹ שניהם בתחום ההשכלה והשבתאות, רבקה ש"ץ²² ויעל נדב²³. מאיר בניהו תרם תרומה משמעותית לתולדות השבתאים שנותרו ביהדותם אחרי המרתו של שבת

Yaacob Dwewck (ed.), Princeton 2016; pp. XXIX-LXV 13

גרשם שלום, "מצוה הבאה בעבירה (לתולדות השבתאות)", כנסת ב (תרצ"ז), עמ' 347-392. 14

הבולט שבהם הוא ברוך קורצווייל, במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמ' 99-240. 15

הבולט שבהם הוא משה אידל, קבלה היבטים חדשים (לעיל, הע' 10). 16

עד כה פורסמו 26 כרכים, א-כו (ת"ש-תשע"ט), ובהם מחקרים רבים על השבתאות. 17

מחקריו של תשבי רוכזו בספריו: ישעיהו תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964; ישעיהו תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה ב-ג, ירושלים תשנ"ג. 18

רפאל יהודה צבי ורבלובסקי, "הרהורים על 'שבת צבי' לג' שלום", מולד טז (תשי"ז), עמ' 549-546; Scholem, *Sabbetai Sevi*; 12 (לעיל, הע' 12), תרגם ורבלובסקי. 19

יעקב כ"ץ, ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 261-275. 20

שמואל ורסס, השכלה ושבתאות, ירושלים תשמ"ח. 21

רבקה ש"ץ, "לדמותה הרחוקה של אחת הכיתות השבתאיות", ספונות ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' שדה-תלא; "מראות על רזא דמלכא משיחא – מקור קדום משבתאי מומר", ספונות יב (תשל"א-תשל"ח), (ספר יוון ב), עמ' ריז-רנב. 22

יעל נדב, 'ר' שלמה אאיליון וקונטרסו בקבלה שבתאית", ספונות ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' שא-שמח. 23

צבי.²⁴ בנוסף לספרו הגדול על שבתי צבי, קובצו רוב מאמריו על השבתאות בשני קבצים. הראשון עוד בימי חייו והשני עם הערות ותוספות משמעותיות אחרי מותו בידי תלמידו יהודה ליבס.²⁵

עם הדור החדש של חוקרים שהוסיפו נדבכים לחקר השבתאות, לעיתים תוך מחלוקת עם שלום, נמנים יהודה ליבס, משה אידל, יוסף טובי, בת-ציון עראקי-קלורמן (שניהם על השבתאות בתימן), נסים יושע, אברהם אלקיים ובהיסטוריה חברתית – מאט גולדיש, אלישבע קרליבך, עדה רפפורט-אלברט, כותב שורות אלה ואחרים.²⁶

בשנת 1977, במלאת מאה שנה להולדתו של גרשם שלום, ערכו האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת חיפה וספריית גרשם שלום בספרייה הלאומית כנס בינלאומי שכותרתו: "התנועה השבתאית וגלגוליה – משיחיות, שבתאות ופרנקיזם", והרצו בו עשרות חוקרים. דבריהם קובצו בשני כרכים.²⁷ עורכת הקבצים, רחל אליאור, הוסיפה גם כרך על השבתאות בספרה על הבעש"ט, הנושא אופי סיכומי.²⁸

בשנים האחרונות מחקר השבתאות פונה לכיוונים נוספים: חקר הכיתות השבתאיות שהמירו – הדונמה לאסלאם והפרנקיסטים לנצרות. נזכיר את Erhan Afoncu, Rifat N. Bali, Marc Baer, Cengiz Sisman, פאבל מצי'יקו והדר פלדמן-סמט.²⁹ חוקרים אחרים מפרסמים מקורות שבתאיים והיבטים

24 מאיר בניהו, התנועה השבתאית ביוון (=ספונות יד), ירושלים תשל"א-תשל"ח.
 25 גרשם שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות, ירושלים תשל"ד; גרשם שלום, מחקרי שבתאות, תל אביב תשנ"ב (ההדיר יהודה ליבס).
 26 יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה; יהודה ליבס, לצבי ולגאון, משבתי צבי אל הגאון מוויילנא, תל אביב תשע"ז; משה אידל, "אחד מעיר ושניים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות", פעמים 44 (תש"ן), עמ' 5-30; יוסף טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 82-150; בת-ציון עראקי-קלורמן, משיחיות ומשיחים, תל אביב 1995, עמ' 31-44; נסים יושע, אנוס בחבלי משיח, ירושלים תשע"ו; אבי אלקיים, המסע לקץ הימים, לוס אנג'לס תשע"ד; אבי אלקיים (מהדיר), גרשם שלום, פרשת השבתאות, לוס אנג'לס תשע"ט; אבי אלקיים (מהדיר), סהדותא דמהימנותא לר' שלמה לאניאדו, תל אביב תשע"ט, ומאמרים רבים נוספים. Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2004; Elisheva Karlebach, *The Pursuit of Hersey*, Columbia University Press, New York 1990; Ada Rapoport-Albert, *Women and the Messianic Heresy of Sabbatai Zevi*, 1666-1816, Litman Oxford 2011
 27 בעקבות הכנס הופיעו שני כרכים: רחל אליאור (עורכת), החלום ושבירי, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית תשס"א, בסוף כרך ב ביבליוגרפיה מקיפה על השבתאות.
 28 רחל אליאור, ישראל בעל-שם טוב ובני דורו א, ירושלים תשע"ד.
 29 Marc David Baer, *The Donme*, Stanford University Press, Stanford 2010;

תיאולוגיים, ביוגרפיים וחברתיים חדשים: מעוז כהנא, יונתן מאיר (המוציא לאור כתבים בלתי ידועים של גרשם שלום), יעקב דווייך (Yaacob Dweck), נועם לפלר, ליאור הולצר, עודד כהן ואחרים.³⁰ ראויים לציון השנתון קבלה (בעריכת דניאל אברמס), שבו מתפרסמים לאורך השנים מחקרים רבים על השבתאות והסדרה לחקר תולדות השבתאות וגלגוליה – מקורות ומחקרים, בהוצאת אדרא (בעריכת אבי אלקיים).³¹

ענף לא ביקורתי של ההיסטוריוגרפיה על השבתאות (ועל ההיסטוריה היהודית בכלל) מהווה הכתיבה ההיסטורית האורתודוקסית והיא לא מעטה.³² נוסף על המחקרים החשובים על הכיתות השבתאיות, מתקיימת בטורקיה ובפולין כתיבה היסטורית וספרותית ענפה על צאצאי הדונמה בטורקיה ועל פרשת יעקב פרנק בפולין. בטורקיה חלק מן הכתיבה על הדונמה נושא סממנים אנטישמיים וקיימת גם ספרות פולמוס היסטוריוגרפית כנגדה.³³

Cengiz Sisman, *The Burden of Silence*, Oxford University Press, Oxford 2015; Rifat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons: The Donmes or Crypto-Jews of Turkey*, Isis Press, Istanbul 2008; Erhan Afyoncu, *Sahte Mesih*, Yeditepe, Istanbul 2013; Pawel Macciejko (ed.), *Sabbatian Hersy*, ירושלים תשע"ו; ערב רב, ירושלים תשע"ו; פאבל מצ'ייקו, ערב רב, ירושלים תשע"ו; הדר פלדמן-סמט, שירי ה"מאמינים" השבתאים בהקשרם התרבותיים/עות'מאני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2018.

30 מעוז כהנא, "שבתי צבי איש ההלכה", ציון פא (תשע"ו), עמ' 391-434; יונתן מאיר, שיניצ'י יאמאמוטו (מהדירים), גרשם שלום תולדות התנועה השבתאית, ירושלים ותל-אביב תשע"ח; פאבל מצ'ייקו, ערב רב, ירושלים תשע"ו; נועם לפלר (מהדיר), ישראל חזן, פירוש מזמורי תהילים, יאacob Dweck, *Dissident Rabbi, The Life of Jacob Sasportas*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2019; לוס אנג'לס תשע"ג; ליאור הולצר (מהדיר), ספר הבריאה (לנתן העזתי), ירושלים תשע"ט; עודד כהן, "אמונות פסולות, ספרים כשרים: גישתו של החיד"א לחכמים שבתאים ולחיבוריהם", ציון פג (תשע"ח), עמ' 323-350.

31 קבלה 1-46 (1996-2020). בהוצאת אדרא הופיעו עד כה שלושה ספרים: יהודה ליבס, לצבי ולגאון, תל אביב תשע"ז; אלכסנדר ון דר הוון, שרה האשכנזיה מלכת השבתאים, תל אביב תשע"ט; אבי אלקיים (מהדיר), סהדותא דמהימנותא לר' שלמה לאנייאדו, תל אביב תשע"ט. ברנאי, שבתאות – היבטים חברתיים (לעיל, הע' 2), עמ' 120-141. מאז פרסמתי את הדברים הופיעו פרסומים נוספים ברוח אפולוגטית. דוגמה אחרונה היא מהדורה מהודרת ומהודרת של הספר חמדת ימים א-ג, שיצא לאור על ידי מכון חמדת ימים, תשע"א.

33 על הדונמה ראו Rifat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons* (לעיל, הע' 29). על הפרנקיסטים ראו הרומן של אולגה טוקרצ'וק, ספרי יעקב, ירושלים 2019. המחברת זכתה בפרס נובל לספרות לשנת 2018. אתר בשם "מדרש שבתאי" במרשתת, הפתוח רק לנרשמים ומתקבלים, מנהל על ידי באריס טלימן (Baris Telimen) מאיסטנבול, מצאצאי כת הדונמה, המדווח על כל מה שמתרחש בקרב שרידי השבתאים ועל הפרסומים המחקריים והספרותיים עליהם ברחבי העולם, ומביא אינפורמציה חשובה לתולדותיהם בעבר ובהווה.

תחום אחר שמתפתח בשנים האחרונות הוא מחקרים על הפן האמנותי החזותי של השבתאות.³⁴ בשנים האחרונות נערכו כמה כנסים מדעיים בינלאומיים אודות השבתאות.³⁵ חקר השבתאות והכתיבה הספרותית עליה נמצאים אפוא בתנופה גדולה ועוד היד נטויה.

34 יעקב ברנאי, שתי יצירות על אודות שבתי צבי, ירושלים תשע"ז.

35 אוניברסיטת בן-גוריון ארגנה בשנים האחרונות, בשיתוף אוניברסיטאות בחוץ לארץ, שלושה כנסים על השבתאות: בשנת 2015 באולצ'ין, מונטנגרו, על שבתי צבי בעיר קבורתו, בשנת 2017 בסקופיה, מקדוניה, על נתן העזתי, בעיר קבורתו, ובשנת 2019 בסרייבו, בוסניה-הרצגובינה, על גדליה חיון, בן למשפחה מסרייבו. בשנת 2019 התקיים ברומא כנס על השבתאות באיטליה. מדברי הכנסים הללו הופיעו עד כה אלו מאולצ'ין ומסקופיה, וראו: איל פריזינטי, כתב עת לחקר יהדות ספרד, עקבי שבתי צבי [י], כסלו תשע"ז; יא (תש"פ, עומד להופיע) ובהן מגוון רחב של מחקרים חדישים על השבתאות.